

КЛАСИФІКАЦІЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

CLASSIFICATION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF A NATURAL PERSON

Гора М.А.,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

У статті досліджується класифікація особистих немайнових прав фізичних осіб. Автор аналізує зміни в системі особистих немайнових прав у зв'язку з розвитком цивільного законодавства та суспільних відносин в Україні. Пропонується класифікувати особисті немайнові права за юридичними фактами, з якими закон пов'язує їх виникнення, зміну та припинення, а також за змістом особистих немайнових прав.

Ключові слова: особисті немайнові права фізичних осіб, класифікація особистих немайнових прав, система особистих немайнових прав, зміст особистих немайнових прав, юридична природа особистих немайнових прав.

В статье исследуется классификация личных неимущественных прав физических лиц. Автор анализирует изменения в системе личных неимущественных прав в связи с развитием гражданского законодательства и общественных отношений в Украине. Предлагается классифицировать личные неимущественные права по юридическим фактам, с которыми закон связывает их возникновение, изменение и прекращение, а также по содержанию личных неимущественных прав.

Ключевые слова: личные неимущественные права физических лиц, классификация личных неимущественных прав, система личных неимущественных прав, содержание личных неимущественных прав, юридическая природа личных неимущественных прав.

The article studies the classification of personal non-property rights of a natural person. The author analyzes the changes in the system of personal non-property rights in connection with the development of civil law and public relations in Ukraine. It is proposed to classify the personal non-property rights by legal facts, with which the law binds their emergence, change and termination, and by the content of personal non-property rights.

Key words: personal non-property rights of a natural person, classification of personal non-property rights, system of personal non-property rights, content of personal non-property rights, legal nature of personal non-property rights.

Загальна постановка проблеми. У 70-х роках минулого століття Л.В. Суховерхий зазначав, що в процесі розвитку цивільно-правової охорони особистих немайнових інтересів простежуються дві ідеї: множинності особистих прав та єдиного особистого права. Прибічники теорії єдиного особистого права, яка поширена в низці європейських країн [1, с. 55-57], стверджують, що законодавство повинно охороняти не окремі багатоманітні особисті права, а одне *єдине особисте право або право особистості* [2, с. 30]. Ця теорія зазнала критики з боку більшості знавців цивільного права, які, у свою чергу, підтримують теорію множинності особистих прав, пов'язуючи розвиток правової охорони особистих немайнових інтересів громадян з визнанням за ними все більше нових різноманітних особистих прав [2, с. 29]. Таким шляхом іде й сучасне цивільне законодавство.

Цивільний кодекс України 2003 року закріплює невичерпний перелік особистих немайнових прав, який зазнає динамічного розвитку разом із розвитком суспільних відносин. Система особистих немайнових прав у законі має певну структуру, що сприяє кращому розумінню сутності цих прав, вибору способів їх реалізації та захисту. Як відмічає М.Н. Малєїна, «систематизація особистих немайнових прав необхідна в процесі вивчення, виявлення їх ознак і відмінностей, методів захисту, сприяє удосконаленню законодавства» [3, с. 36].

Нормативно-правовий аспект класифікації юридичних понять неодноразово підкреслювався в літературі. Зокрема, за висловом М.І. Брагінського, «Як це властиве класифікації в галузі права взагалі й цивільного, зокрема, віднесення тієї чи іншої конструкції до конкретного класу важливе тому, що мова йде про межі дії певного режиму» [4, с. 80]. Крім того, як відмічає О.Є. Лейст, головне, щоб класифікація була практично значущою, виявляла основні закономірності явища, яке досліджується [5, с. 60]. Варто також враховувати необхідність виявлення специфіки тієї чи іншої групи особистих немайнових прав, що сприяє потенційній можливості їх більш чіткого законодавчого відокремлення в цивільних кодексах [6, с. 32].

В юридичній літературі існують класифікації особистих немайнових прав, в основі яких лежать різні підста-

ви. І це нормально, адже, враховуючи складність категорії особистих немайнових прав, недостатньо класифікувати їх лише за якимось одним обраним критерієм, коли в одній групі можуть опинитися права, абсолютно різні за принципами правового регулювання, способами реалізації, наслідками їх порушення та захисту.

М.Н. Малєїна стверджує, що класифікація може вдосконалюватись внаслідок уточнення правової природи та змісту окремих прав, а також з урахуванням виникнення нових немайнових прав та зміни законодавства [3, с. 38].

В.С. Синенко наголошує на необхідності представити таку класифікацію особистих немайнових прав, яка являла б собою взаємопов'язану низку класифікаційних груп, починаючи з найбільш загальних характеристик та поступово переходячи до конкретних критеріїв класифікації [7, с. 41].

Цілі статті. Дана стаття присвячена дослідженню класифікації особистих немайнових прав за різними критеріями, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку цивільного законодавства та суспільних відносин, а також пошуку нових критеріїв класифікації, які підкреслюють особливості виникнення, здійснення, захисту особистих немайнових прав.

Останні дослідження. У літературі неодноразово досліджувались правова природа, ознаки, види, зміст, а також способи реалізації та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб.

Проблемам теорії й практики реалізації та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб присвячені наукові роботитакіхвітчизнянихтазарубіжнихвченихякМ.М. Агарков, С.С. Алексєєв, А.В. Белявський, С.М. Братусь, А.П. Вілейта, Н.О. Давидова, К.Ф. Єгоров, В.А. Жакєнов, О.С. Іоффе, О. Кохановська, О.О. Красавчикова, Л.В. Красицька, Л.В. Малюга, М.С. Малєїна, М.М. Матузов, В.П. Палій, О.А. Підпригора, П.М. Рабінович, З.В. Ромовська, В.О. Рясєнцев, С.О. Сліпченко, Р.О. Стефанчук, В.Л. Суховерхий, Ш.Т. Тагайназаров, Т.А. Фадєєва, К.А. Флейшиц, С.І. Чернооченко, Я.М. Шевченко, С.І. Шимон та ін.

Останніми роками розвиток суспільних відносин, теорії особистих немайнових прав фізичних осіб та практики застосування законодавства в цій сфері вплинули на зміст

фундаментальних положень концепції особистих немайнових прав. Так, у літературі обґрунтовуються висновки про надбання особистими немайновими правами за певних умов майнових компонентів, про можливість відділення окремих особистих немайнових прав фізичних осіб від їх носіїв з подальшою передачею цих прав іншим особам, тощо. У червні 2014 року була захищена докторська дисертація за темою «Механізм правового регулювання особистих немайнових відносин з оборотоздатними об'єктами», автор якої, С.О. Сліпченко, завдяки застосуванню під час проведення наукового дослідження методу альтернатив, тобто методу вирішення проблем шляхом порівняння та взаємної критики конкуруючих між собою теорій щодо того чи іншого явища [8, с. 13], дійшов цікавих наукових висновків, які впливають на сутність, зміст та правову природу, і як результат, на класифікацію особистих немайнових прав.

Система особистих немайнових прав фізичних осіб знає змін у результаті проведення наукових та практичних розробок у цій сфері, обґрунтованих розвитком суспільних відносин, і потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. До 2003 року найбільш фундаментальний поділ особистих немайнових прав базувався на визнанні наявності або відсутності зв'язку немайнових правовідносин, об'єктами яких ці права виступають, з відносинами майновими [9, с. 17]. Цивільний кодекс УРСР, так само як цивільний кодекси СРСР та інших союзних республік, особисті немайнові відносини класифікував на пов'язані та не пов'язані з майновими.

Немайнові, пов'язані з майновими відносинами, у рамках цивільного права, традиційно вважають відносини щодо результатів творчої діяльності (права авторів творів у галузі науки, літератури та мистецтва, наукових відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій) [9, с. 17; 10, с. 250]. З.В. Ромовська, у перелік особистих немайнових, пов'язаних з майновими прав включає також право на недоторканість житла [11, с. 7]. Це пояснюють кількома причинами. По-перше, тим, що немайнові права, пов'язані з майновими, можуть виступати передумовою виникнення майнових прав (як авторство є передумовою отримання авторського гонорару, при цьому майнові права є вторинними й можуть не виникнути, або виникнути, але не будуть реалізовані на практиці) [12, с. 26]. По-друге, тим, що «твор інтелектуальної творчості має бути об'єктивований, тобто мати конкретно виражену матеріальну форму у вигляді рукопису, книги, картини...», яка має свою ціну [13, с. 188]. По-третє, тим, що такі немайнові права виникають одночасно й існують нарівні з майновими правами (як право на недоторканість житла – з правом власності на житло) [11, с. 7]. Цілком підтримуючи перший висновок, не погодимось з другим та третім, оскільки в них мова йде скоріш про відношення особистого немайнового права до матеріальних об'єктів, а не до майнових прав чи правовідносин. На наш погляд, К.Б. Ярошенко досить точно встановила сутність зв'язку особистих немайнових відносин з майновими та відмінність двох видів немайнових відносин. Вона стверджує, що розбіжності між останніми носять умовний характер, оскільки всі особисті відносини, у тому числі й не пов'язані з майновими, при певних умовах породжують майнові відносини (наприклад, коли порушення спричиняє майнову чи моральну шкоду). Різниця пояснюється тим, що немайнове, пов'язане з майновим, відношення може породити майнове тільки в нормальній стадії свого розвитку, а особисте відношення, не пов'язане з майновими, може породити майнове тільки у випадку порушення першого [14, с. 10].

Сучасне цивільне законодавство відмовилось від поділу особистих немайнових відносин на пов'язані та не пов'язані з майновими, але розвиток суспільних відносин зумовлює необхідність оцінити сутність, зміст та місце особистих немайнових відносин у цивільному праві України з нових позицій.

С.О. Сліпченко пропонує дещо інший підхід до класифікації особистих немайнових правовідносин. Враховуючи потенційну здатність окремих нематеріальних об'єктів до цивільного обороту, науковець доводить їх здатність задовольняти не тільки немайнові, а й майнові інтереси учасників відповідних правовідносин і пропонує особисті немайнові правовідносини, що виникають стосовно оборотоздатних об'єктів, відокремити від особистих немайнових правовідносин, що виникають стосовно необоротоздатних нематеріальних благ [8, с. 6, 13-14]. За його висловом, це пов'язано не тільки з відмінними властивостями їх об'єктів, а й з різними моделями поведінки, яку можуть обирати учасники кожного з видів цих правовідносин та підставами їх динаміки [8, с. 6]. До оборотоздатних можна віднести такі нематеріальні об'єкти як ім'я (псевдонім) фізичної особи; особиста репутація фізичної особи; інформація про особисте (приватне) життя фізичної особи; зображення, подoba фізичної особи, голос особи та інші блага, які мають соціальну основу [15; 8, с. 16]. На наш погляд, практично значимим є висновок науковця про те, що права на оборотоздатні нематеріальні об'єкти мають, поряд з немайновою, майнову складову (право на самостійне використання своїх нематеріальних благ і право надавати згоду на доступ до них для їх правомірного використання), яка може переходити до третіх осіб як за життя носія права, так і після його смерті [8, с. 28].

Спроби класифікувати особисті немайнові права були зроблені ще задовго до їх законодавчого закріплення. Однією з перших вважається класифікація, яку провів В.А. Рясенцев у 1939 році. У літературі справедливо відмічається, що незважаючи на те, що сучасні уявлення про систему особистих немайнових правовідносин пішли далеко вперед, класифікація В.А. Рясенцева має свій вплив на них і в наші дні [6, с. 31-32]. Науковець виділяв п'ять груп особистих немайнових прав:

- 1) особисті немайнові права, сутність яких складали особисті немайнові блага, не віддільні від особистості (життя, здоров'я, недоторканість особи);
- 2) особисті немайнові права, в основу яких покладено особисті немайнові блага, що індивідуалізують людину в колективі (ім'я, честь, гідність тощо);
- 3) особисті немайнові права в сфері шлюбно-сімейного права;
- 4) особисті немайнові права в сфері творчої діяльності;
- 5) особисті немайнові права, в основу яких покладено майнові інтереси [16, с. 26-27].

Аналогічний критерій покладений в основу більшості запропонованих у науці цивільного права класифікацій. За змістом та особливостями об'єктів особистих немайнових прав систематизують немайнові права З.В. Ромовська, В.А. Жакенов, Б.Д. Аветисян, І.Х. Бабаджанов, В.Л. Слесарев та ін. Серед прибічників такої систематизації вітчизняні дослідники Н.О. Давидова, Т.В. Лісничка, С.І. Чорноченко та ін.

Так, В.А. Жакенов виділяє права, що індивідуалізують людину в суспільстві як особу; права на особисту недоторканість, права на таємницю особистого життя та права, що сприяють розвитку особистості та творчій індивідуальності [17, с. 60-61].

М.Н. Малєйна, яка є однією з основоположників інституту особистих немайнових прав [18, с. 9], в якості критерію класифікації пропонує цілі (мету) здійснення прав. Відповідно, особисті немайнові права вона поділяє на: 1) ті, що забезпечують фізичне благополуччя (цілісність) особистості: право на життя, право на здоров'я, право на фізичну та психічну недоторканість, право не сприятливе оточуюче середовище; 2) ті, що забезпечують індивідуалізацію особистості в суспільстві: право на ім'я, право на індивідуальний облік і голос, право на честь, гідність, ділову репутацію; 3) ті, що забезпечують автономію особистості: права на таємницю особистого життя (право

на медичну, нотаріальну, адвокатську та ін. таємницю) та права на недоторканість особистого життя (право на недоторканість особистої свободи, помешкання, тощо). [3, с. 37-38].

Цільове призначення також покладено в основу систематизації особистих немайнових прав у цивільному кодексі України. Закон поділяє цей вид прав на 2 групи: особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (глава 21) та особисті немайнові права, що забезпечують її соціальне буття (глава 22). Окремо закріплені особисті немайнові права в сфері творчої діяльності.

Ш.Т. Тагайназаров вважає, що при класифікації особистих немайнових прав вирішальне значення має юридична природа цих прав, галузева специфіка їх прояву, особливості способів їх реалізації та духовно-моральні підстави їх існування, та пропонує класифікувати права наступним чином: 1) права, невіддільні від особистості (право на охорону життя, здоров'я, психіки, недоторканості особи тощо); 2) права на проявлення соціальних якостей людини, а також забезпечення гарантії не ущемлення цих станів (право на ім'я (псевдонім), фірмове найменування, на честь і гідність, на зображення, на самостійний прояв волі й почуттів тощо); 3) права на недоторканість сфери особистого життя та його таємниці (право на недоторканість шлюбного союзу і його таємниці, на недоторканість житла, на недоторканість особистої документації й таємниці її змісту, на недоторканість таємниці телефонно-телеграфних повідомлень та ін.); 4) права на творчу діяльність та користування її результатами (право на авторство, на користування досягненнями культури тощо) [19, с. 102].

Розвинуто, багатокомпонентну структуру має класифікація, представлена Р.О. Стефанчуком. Система особистих немайнових прав побудована науковцем за низкою критеріїв, починаючи від загального, типового ділення й до конкретного, видового [20, с. 258-265].

Представляється, що практичне значення також може мати класифікація за юридичними фактами, з якими пов'язане виникнення особистих немайнових прав.

Згідно п. 1 ст. 269 ЦК особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом. Невірно вважати, що, оскільки особисті немайнові права тісно пов'язані з особистістю їх носія, то вони завжди виникають разом із появою цієї особистості, тобто з моменту народження. Так, це справедливо для таких прав як право на життя, на охорону здоров'я, на особисту недоторканість, на сім'ю (батьків), на безпечне для життя й здоров'я середовище, на ім'я, на індивідуальність, на свободу творчості, свободу пересування й деяких інших прав з перелічених у 21 та 22 главах ЦК України.

Але підставами виникнення більшості особистих немайнових прав є інші юридичні факти: 1) досягнення певного віку (право на донорство, на вибір лікаря та вибір методів лікування, на створення власної сім'ї, на зміну імені, на вибір роду занять, на свободу об'єднання та мирні зібрання та ін.); 2) виникнення небезпеки що загрожує життю й здоров'ю (право на усунення такої небезпеки, на медичну допомогу (при чому, право на проведення медичних досліджень не залежить від стану здоров'я особи)); 3) створення або виникнення матеріального блага, яке є об'єктом особистого немайнового права (право на недоторканість ділової репутації, на особисті папери, на охорону інтересів особи, зображеної на фотографіях та в інших художніх творах мистецтва; особисті немайнові права авторів об'єктів літературної, художньої, наукової та інших видів творчості); 4) укладення договорів стосовно нематеріальних благ або реєстрація їх у передбаченому законом порядку (договір про надання поштових, телефонних, кур'єрських та ін. послуг породжує право на таємницю кореспонденції; право на таємницю про стан свого здоров'я). Оскільки перелік особистих немайнових прав, закріплених у цивільному кодексі України, не вичерпний,

дана класифікація також не може мати закінчений вигляд.

Крім того, С.О. Сліпченко, обґрунтовуючи гіпотезу існування в механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин не трьох юридичних фактів (народження, закон і смерть), а трьох груп юридичних фактів (правовстановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі), робить висновок, що специфіка юридичних фактів у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин повністю охоплюється загальними положеннями про підстави виникнення, зміни та припинення цивільних прав, обов'язків [8, с. 13]. І серед таких юридичних фактів існують як події, так і дії; як правомірні, так і протиправні; як юридичні вчинки, так і юридичні акти; як адміністративні акти, так і правочини; як односторонні, так і двосторонні чи багатосторонні правочини [8, с. 7]. Отже, дослідження підстав виникнення, зміни та припинення особистих немайнових прав може бути предметом подальших наукових розробок.

Особисті немайнові права можна також поділити на дві групи в залежності від того, чи передбачає механізм їх реалізації обов'язок зобов'язаних осіб виконати певні дії, завдяки яким реалізація уповноваженою особою своїх прав стає можливою (позитивний обов'язок, а право, відповідно, має позитивний зміст), або тільки обов'язок утримуватись від дій, які можуть призвести до унеможливлення реалізації, порушення прав уповноваженої особи (негативний обов'язок, негативний зміст права).

Так, негативний зміст мають такі права як: право на свободу й особисту недоторканість, на використання імені, на повагу до честі й гідності, повага до людини, яка померла; право на недоторканість ділової репутації, на індивідуальність, на особисте життя та його таємницю, на місце проживання, недоторканість житла та інші. Більшість прав цієї групи перелічені в главі 22 ЦК.

До прав, які мають позитивний зміст, відносяться майже всі права, що забезпечують природне існування фізичної особи, а також деякі права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Так, реалізація прав на охорону здоров'я, на медичну допомогу, забезпечена обов'язком держави створити систему органів охорони здоров'я. Статтею 312 передбачено право особи на вибір роду занять, яке кореспондує праву на працю, закріплене в ст. 43 Конституції України [21, ст. 43]. Для забезпечення реалізації громадянами цього права держава реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки й перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб, створює спеціальну систему органів, головним обов'язком яких є професійна орієнтація та сприяння в працевлаштуванні громадян. Створення державою відповідних органів – необхідна умова реалізації права на опіку або піклування, передбаченого ст. 293 ЦК. Зміст прав на таємницю про стан здоров'я, таємницю кореспонденції передбачає обов'язок осіб, яким відповідні відомості стали доступні в зв'язку з виконанням ними своїх професійних обов'язків, а також інших передбачених законом осіб вжити заходів до забезпечення збереження необхідної інформації в таємниці. До прав з позитивним змістом відносяться також право на донорство, на медичну допомогу, на інформацію про стан свого здоров'я та інші. Формулювання статті 281 ЦК, якою передбачено право на життя, свідчить про негативний зміст цього права. Однак, обов'язок держави створити безпечне для життя й здоров'я середовище фактично є елементом змісту права на життя, тому право на життя теж має бути віднесено до групи прав з позитивним змістом.

М.Н. Малєйна зазначає, що кожна класифікація є умовною в певній мірі [3, с. 38]. У той же час, систематизація за певними властивостями, ознаками, цілями, сприяє кращому усвідомленню сутності прав, обранню найбільш ефективних способів їх реалізації та захисту.

Висновки. У зв'язку із складністю категорії особистих немайнових прав, недостатньо класифікувати їх лише за якимось одним обраним критерієм. В юридичній літера-

турі існують класифікації особистих немайнових прав за різними підставами, такими як сутність та зміст особистих немайнових благ, які виступають об'єктами цих прав; цілі особистих немайнових прав.

Пропонується класифікувати особисті немайнові права за юридичними фактами, з якими закон пов'язує їх виникнення, зміну та припинення. Особисті немайнові права можуть також бути поділені на групи в залежності від того, чи передбачає механізм їх реалізації обов'язок зобов'язаних осіб виконати певні дії, завдяки яким реалі-

зація уповноваженою особою своїх прав стає можливою (позитивний обов'язок), або тільки обов'язок утримуватись від дій, які можуть призвести до унеможливлення реалізації, порушення прав уповноваженої особи (негативний обов'язок).

І хоча всі класифікації носять дещо умовний характер, систематизація особистих немайнових прав необхідна, вона сприяє кращому розумінню сутності цих прав, вибору найбільш ефективних способів їх реалізації та захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Schwab D., Löhnig M. Einführung in das Zivilrecht. C.F.Müller. Eine Marke der Verlagsgruppe. Heidelberg, München, Landsberg, Frechen, Hamburg. 2012. – 452 s.
(<https://books.google.com.ua/books?id=Ubqde9ByzEIC&pg=PR4&dq=Schwab+D.+Einf%C3%BChrung+in+das+Zivilrecht&hl=ru&sa=X&ei=M-xVKyuMsrVUK-QguGL&ved=0CB4Q6AEwAA#v=onepage&q=Schwab%20D.%20Einf%C3%BChrung%20in%20das%20Zivilrecht&f=false>).
2. Суховерхий В.Л. О развитии гражданскоправовой охраны личных неимущественных прав и интересов граждан / В. Суховерхий // Правоведение. – 1972. – № 3. – С. 27-34.
3. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Моск. гос. юрид. академия. – М., 1997. – 431 с. – Библиогр. : с. 409-431.
4. Брагинский М.И. Гражданское право и объекты права собственности / М. Брагинский // Журнал российского права. – 1997. – № 11. – С. 77-82.
5. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Лейст. – Москва : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1981. – 240 с.
6. Захаров Д.Н. Теоретические и практические проблемы защиты личных неимущественных прав граждан : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Рос. Акад. гос. службы при президенте РФ. – Москва, 2007. – 227 с. – Библиогр. : с. 205-227.
7. Синенко В.С. Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. / Белгородский гос. Университет. – Белгород, 2002. – 170 с. Библиогр. : с. 153-170.
8. Сліпченко С.О. Механізм правового регулювання особистих немайнових відносин з обороноздатними об'єктами : автореф. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Націон. Юрид. університет ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 39 с.
9. Красавчикова Л.О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными правами граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.03 / Уральская гос. юрид. академия. – Екатеринбург, 1994. – 435 с. Библиогр. : с. 395-424.
10. Цивільне право України : Підручник : У 2-х кн. : Кн. 1 / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 736 с.
11. Ромовська З.В. Личные неимущественные права граждан СССР (понятие, виды, классификация, содержание, гражданско-правовая защита) : Автореферат дис. ... к. ю. н. 12.712 / Киевский государственный университет им. Тараса Шевченко. – Киев, – 1968. – 20 с.
12. Малеина М.Н. О предмете гражданского права / М. Малеина // Государство и право. – 2001. – № 1. – С. 25-31.
13. Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н. Малеин. – М. : Юридическая литература, 1981. 215 с.
14. Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона : гражданско-правовая защита личных неимущественных прав / К. Ярошенко – М. : Юридическая литература, – 1990. – 174 с.
15. Майданик Л. Деякі аспекти оборотоздатності особистих немайнових благ фізичних осіб за цивільним законодавством України. Юридичний журнал. Видавнича орг. ЮСТІНІАН. – 2014. – № 3. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=4030>.
16. Рясенцев В.А. Неимущественный интерес в советском гражданском праве / В. Рясенцев // Учёные записки Московского юридического института НКЮ Союза ССР. – Вып. 1. – М. : Юриздат, 1939. – С. 22-49.
17. Жакенов В.А. Личные неимущественные права в советском гражданском законодательстве и их социальное значение : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03 / Институт гос. и права АН СССР. – М., 1984. – 200 с.
18. Кохановська О. Поняття та види особистих немайнових прав у цивільному праві України / О. Кохановська // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 84/2010. – с. 7-10.
19. Тагайназаров Ш.Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР / Р. Тагайназаров. – Душанбе : Дониш, 1990, 216 с.
20. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відповід. Ред. Я.М. Шевченко. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління і права, 2007. – 626 с.
21. Конституція України [Електронний ресурс] : прийнята на п'ятій сесії ВР 28.06.1996 р. – Електрон. дан. (4 файли). – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> Назва з екрану.